

М.Б.Петров

ЗАПИСКИ ІНОЗЕМЦІВ XV–XVIII ст. ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті на основі писемних свідчень іноземних очевидців XV–XVIII ст. автор розкриває особливості історичної топографії Кам'янець-Подільського тих часів, окремі аспекти еволюції його оборонних укріплень, економічного розвитку та містобудування, питання етнічного й демографічного характеру.

Вивчення історії Кам'янець-Подільського XV–XVIII ст. базується на джерельній основі різних типів. Найбільш вагому роль відіграють писемні джерела. Виходячи з їх родово-видових принципів зауважимо, що особливу цінність становлять джерела особового походження, зокрема записки іноземців (щоденники, мемуари, хроніки, літописи, літературно-публіцистичні твори, преса, листи, карти тощо). У них автори викладали різноманітні свідчення про життя населення українських сіл, містечок і міст, серед яких особливе місце посідає Кам'янець-Подільський – одне з найвідоміших тогочасних українських міст, яке виникло на рубежі XII–XIII ст.¹

Писемні джерела свідчать, що до початку 1430-х рр. Кам'янець був головним містом Подільського князівства в складі Великого князівства Литовського, а в 1434–1672 рр. – центром однойменного воєводства, Кам'янецького староства й повіту під владою Польщі. 1672–1699 рр. місто було столицею Кам'янецького єялету в складі Османської імперії, а з 1699 р. знову потрапило під владу Польщі (до 1793 р.). Як важливий адміністративний осередок, оборонний форпост, центр ремесел, внутрішньої й зовнішньої торгівлі, культури та релігійного життя України місто неодноразово привертало до себе увагу іноземних мандрівників (французів, поляків, вірмен, німців, турків, італійців, московитів, ірландців та ін.), котрі залишили про нього різноманітні свідчення. Зауважимо, що порушена проблема не знайшла належного висвітлення в історіографії, хоча окремі її аспекти привертали увагу Ю.Сіпінського², В.Січинського³, Ф.Кірика⁴, П.Борека⁵, І.Сварника⁶, Д.Наливайка, Д.Колодзейчика⁷, Ю.Мицика⁸, О.Дячка⁹, О.Калашникова¹⁰, Н.Щавелевої та інших дослідників.

Серед мандрівників, політичних, військових, релігійних і культурних діячів, яким судилося відвідати Кам'янець протягом XV–XVIII ст., доречно згадати посла Франції, Англії й Бургундії Жильбера де Лянуа (1386–1462 рр.),

* Петров Микола Борисович – канд. іст. наук, професор, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського державного університету.

польських хроністів Яна Длугоша (XV ст.), Мартина Кромера та Мацея Стрийковського (XVI ст.), французького дослідника й археолога Блеза де Віженера, італійців Джованно Ботеро та Алессандро Гваньїні (1570-ті рр.), посла австрійського цесаря Рудольфа II до українських козаків Еріха Лясоту (кінець XVI ст.), московського мандрівника й релігійного діяча Трифона Коробейникова (кінець XVI ст.), посла Леопольда I в Москві А.Маєрберга (1650–1660-ті рр.), турецького мандрівника Евлію Челебі (1650-ті рр.), фризького дворянина Ульріха фон Вердума (поч. 1670-х рр.), турецького чауша Ельхаджа Мехмеда (1670-ті рр.), ірландського вченого-медика Бернарда О'Коннора (особистий лікар англійського посла в Польщі лорда Рочестера; 1690-ті рр.), англійського військового інженера Арчибальда Гловера (поч. XVIII ст.), французького художника Ж.Мюнца (1780-ті рр.), голландського військового інженера Ф.Деволана (поч. 1790-х рр.).

Звертаючись до щоденників, листів та окремих книг названих осіб, зауважимо, що кожен із них залишив цінні, хоча й фрагментарні, описи міст, містечок та сіл Поділля, інформацію про багатющу фауну та флору, побут, традиції, культурне, сімейне й релігійне життя населення, зокрема й Кам'янця. Так, посол Жильбер де Лянуа побував в Україні в 1412 та 1421 рр. Під час останньої подорожі він відвідав Львів, Белз, Луцьк, Кременець, Кам'янець, Білгород і Кафу, тобто ті міста, що лежали на т. зв. «Татарському торговельному шляху», який вів зі Львова через Кам'янець до Кафи¹¹. Жильбер відзначав, що всі вони знаходилися «на Русі», а щодо Кам'янця, то найбільше йому припало до вподоби географічне розташування міста. Посол зауважував також, що тут він „знайшов одного лицаря, капітана Поділля Гедигольда», котрий пишно його приймав, частував і вручив багаті подарунки¹².

З 1430-х рр. Кам'янець опинився під владою Польського королівства. Місто виконувало функції воєводського центру, осередку повіту й староства, оборонного та релігійного форпосту краю. Саме цей фактор і привернув увагу хроніста Яна Длугоша. У першій книзі «Анналів» він засвідчував досить вдале розташування Кам'янця на скелястому півострові, адже річка Смотрич оточувала його таким чином, що протікаючи в глибокому каньйоні, робила місто неприступним. Хроніст зараховував Кам'янець до найважливіших економічно-релігійних і фортифікаційних осередків Польщі. Не маючи мурів і укріплень по периметру, місто стояло на високій скелі, оточене широким каньйоном. Доступитися до нього можна було лише з боку замку (по мосту) та з півдня – через браму («Jeden tylko do miasta istnieje dostep z zamku i od strony poludniowej»¹³). Назву воріт автор не вказує. Не виключено, що саме на їх місці на початку XVI ст. була зведена кам'яна Руська брама. Другою складовою топографічною одиницею Кам'янця був замок, який височів над містом із заходу. У другій половині XV ст., незважаючи на свої дерев'яні укріплення, замок дивував усіх («wprawial wszystkich w podziw»¹⁴). Як торговельний осередок, місто було «багатим на мед, віск і худобу»¹⁵.

Фрагментарні свідчення про Кам'янець залишив хроніст Марцин Кромер, який написав 30 книг «Про походження і діяльність польського народу», видані в Кракові у 1611 р. Звертаючи увагу на центр Подільського воєводства, автор навів його географічні координати («na Podolu, pod 49° dlugosci i 48°30' szerokosci, lezy Kamieniec, miasto z zamkiem, wspaniale zabezpieczone, tak swym naturalnym polozeniem, jak i dzięki pracy clowieka. Ma i ono swojego biskupa»¹⁶). Місто було центром Подільського воєводства, тут засідав сеймик¹⁷. Говорив М.Кромер і про кам'янецьку внутрішню та зовнішню торгівлю, яка на той час перебувала в руках вірмен («na Podolu ormianie trudniocy sie handlem»). Автор хроніки подав схематичний план тогочасного Кракова (див. рис.1), який є чудовим зразком для порівняльного вивчення просторової локації та історико-топографічної

еволюції Кам'янця-Подільського на основі не лише місцевих, а й західноєвропейських містобудівних норм.

Цікаві відомості про Поділля й, зокрема, Кам'янець залишив француз Блез де Віженер, який відвідав край на початку 1570-х рр. Він підкреслював, що місто слугувало немов би «коридором для татар, які через Поділля роблять набіги на Волинь, Галичину й навіть Польщу». Констатував, що в краї «головне місто – Кам'янець», яке досить добре вписалося в місцевий ландшафт. У ньому є «кафедра єпископа; місто це скоріше може бути приєднане до Червоної Русі, бо лежить на самісінькому кордоні з нею»¹⁸.

Інформацію про місто знаходимо в записках італійця Джованні Ботеро, який у 1573 р. був секретарем польського короля Генріха Валуа. Із багатьох його праць особливу увагу привертають «Універсальні реляції» (Рим, 1591–1592). У першому розділі («Космографія, тобто опис частин світу») говорилося про „місто Кам'янець, яке стоїть на суцільній скелі, має природні мури та вали, що вважаються неприступними»¹⁹. Він засвідчив той факт, що місто на той час уже було відомим торговельним центром у транзитній торгівлі між Заходом і Сходом, а саму міжнародну торгівлю переважно контролювали «вірмени, які торгували в тому місті (Львові – *М.П.*) і в Кам'янці та інших менших містах, що знаходяться поблизу»²⁰. У місті, як зауважував венеціанець Дж.Ботеро, «знаходилося також і католицьке єпископство, яке підпорядковувалося львівському архієпископу»²¹.

Топографія Кам'янця та його містобудівна історія привернула увагу М.Стрийковського, автора «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі». Підтримуючи думку Я.Длугоша, М.Стрийковський стверджував, що Кам'янець складався з двох історико-територіальних частин – міста та замку, а його назва походила від кам'яного півострова, на якому й стояло місто («Wkolo niego jest przekop przyrodzony bardzo a przykro gleboki, przez który Smotrycz rzeka plynac, miasto oblewa, z obydwu stron zasię wkolo skaly kamieniste bardzo przykre jako uciosane»²²). Від замку до міста вела одна брама через міст (Замковий – *М.П.*), а друга, мурована, була в каньйоні р. Смотрич (очевидно Руська – *М.П.*). Та брама складалася власне з барбакану (рис.2), мурів і зведених поміж скель башт (рис.3) («między skalami zmurowane»²³). Фортифікаційний вузол повністю перекривав каньйон як із боку міста, так і з боку старої Хотинської дороги, що тягнулася в каньйоні Довжоцького струмка. Замок локалізувався на мисі й формувався з кам'яних башт та кам'яних мурів²⁴. Літописець стверджував, що місто стояло в кращому місці («w lepszym miejscu»), аніж замок. Окрім топографічних відомостей, М.Стрийковський виклав і свою версію щодо зачаткування Кам'янця. Він схильний був вважати, що місто збудували литовські князі, посилаючись при цьому на досить поширену вже в ті часи легенду, суть якої в тому, що, начебто, литовські князі Коріатовичі (племінники Ольгерда), перебуваючи на полюванні на Поділлі, уподобали певне місце, і вирішили звести тут неприступне місто («w Podolskiej ziemi, tam Kamieniec obronny i miescem, i skala zalożyli»²⁵).

Подає автор і відомості про перебування на Поділлі в 1448 р. польського короля Казимира Ягеллончика, котрий посприяв реконструкції дерев'яних укріплень у місті («twierdze drzewianej w Kamieńcu»²⁶). Інформація М.Стрийковського про дерев'яний замок досить цінна, оскільки вона повністю розвінчує безпідставну з погляду джерел ідею архітекторів Євгенії та Ольги Пламеницьких про те, що, нібито, кам'янецький замок існував ще в II ст. н. е. як римське кам'яне укріплення²⁷. Зауважимо, що це чиста нісенітниця – дерев'яні замкові конструкції були зведені лише в другій половині XIV ст. й проіснували до кінця XV – початку XVI ст.²⁸ Це підтверджує опис кам'янецького замку 1494 р.²⁹ та дослідження польського історика архітектури Б.Гургуїна, який доводить, що

значну реконструкцію кам'янецького замку (заміну дерев'яних укріплень на кам'яні) було здійснено лише в 1513 р.³⁰, а повністю кам'яним замок став з 1544 р.³¹ Згадав М.Стрийковський і про напади татар на Поділля, у результаті одного з яких (1468 р.) вони сплюндрували околиці Кам'янця, Житомира, Володимира³² та інших українських міст. Автор хроніки характеризував місто над Смотричем як важливий міжнародний торговельний осередок, через який шлях з Європи тягнувся аж до турецьких Кілії й Білгорода («do Kilijej i Bialgorodu, zamkow tureckich»³³).

Окрім топографічних іноземців цікавили й питання чисельності мешканців Кам'янця наприкінці XVI ст. Зокрема, за свідченнями вірменина С.Баронча, у 1566 р. вірмени, начебто, мали в місті 900 будинків³⁴. Звісно, ця інформація – явне перебільшення. Ми повністю підтримуємо думку Я.Дашкевича про те, що названа кількість вірменських будинків не відповідала реаліям життя, оскільки люстрація кам'янецького староства 1570 р. подає на все місто лише 645 будинків³⁵. Значно перебільшеними є й свідчення про кількість вірменських будинків у місті (400) в 1586 р., що їх наводить вірменський мандрівник Пірзада Кафаенц³⁶. Ближче до істини підійшов венеціанський посол Єронімо Ліппомано, який стверджував, що в Кам'янці в 1575 р. мешкало 300 вірменських родин³⁷. Уважаємо, що вірменське населення на той час становило майже третину міських мешканців, а цифра, запропонована послом, досить близька до об'єктивності. Цей факт підтверджує тариф 1578 р., згідно з яким у Кам'янці, у межах Старого міста та передмість, було зафіксовано 768 будинків (садиб)³⁸, третина яких належала вірменам.

Важливі відомості про топографію Кам'янця подав італієць Алессандро Гваньїні в праці «Опис європейської Сарматії» (Краків, 1578). Виходець із міста Верони, він разом із батьком під час Лівонської війни прибув до Польщі. Усе його подальше життя й творчість були тісно пов'язані з цією державою³⁹. Перебуваючи на військовій службі в польських королів Стефана Баторія й Сигізмунда III, відвідував Кам'янець. А.Гваньїні, як і його попередники-хроністи, зауважував, що місто збудоване між неприступними скелями, має дві брами («Kamieniec ... między twardymi i oroczystymi skalami zbudowane leżące, bramy tylko dwi ma»), а сам замок добре споряджений муром, баштами й вогнепальною зброєю⁴⁰. Природний ландшафт при локалізації міста сприяв тому, що при тодішніх засобах облоги міст взяти Кам'янець було досить складно. «Кам'яна скеля робить місто неприступним і неможливим до взяття. Його обтікає довкола ріка Смотрич. Вона так оточує місто, що будинків, навіть високих, не видно, тільки ледве можна побачити їхні дахи»⁴¹. Італієць писав, що місто неодноразово намагалися захопити турки, волохи й татари, однак не змогли й з ганьбою мусили відступити («po kilka lat tam leżawszy [sic!], z wielka porażka i sromotą nazad odciągać musieli»⁴²).

Цінну інформацію про Кам'янець містять нотатки московита Трифона Коробейникова, який побував у місті в 1593 р. По-перше, він здійснив топографічний опис твердині, а, по-друге, засвідчив рівень торговельного розвитку та релігійного життя. Автор порівнював розташування міста з Можайськом: «Кам'янець, місто кам'яне, як і Можайськ, стоїть на кам'яному острові; під ним річка, подібна до Яузи, а від того міста пішла вона між двох кам'яних гір; а береги в неї високі, камінь синій-синій і скеля. І обійшла та річка (Смотрич – М.П.) навколо кам'яної гори і тут же повернулася до кам'яного міста, де ще знову не зійшлася, лише сажнів з 30 і повернула між гір. На тому острові стоїть посад (місто – М.П.) і торг»⁴³. На основі свідчень Т.Коробейникова з'ясуємо, що Кам'янець складався власне з міста й замку, які сполучалися між собою мостом («На тому місці, де та річка (Смотрич – М.П.) зійшлася, від замку до того острова, який обійшла, міст дерев'яний на кам'яних стовпах»). Свідчень про аркову конструкцію мосту

Т.Коробейников не подає. Крім того, він стверджував, що навколо міста в той час не було й укріплень («А муру навколо посаду немає, тому що той острів кам'яний. Від води добре високо, скеля зверху до води мабуть сажнів 10»⁴⁴). Цей факт підтверджує й «Кам'янецька хроніка», на сторінках якої під 1567 р. зафіксовано, що «католицькі судді почали зводити навколо міста кам'яну стіну. Однак багатом це було не до душі, адже робота була розпочата велика й важка»⁴⁵. Т.Коробейников зазначав також, що «місто було людним і мало торги добрі». До нього вело двоє воріт («А в посаду, що на кам'яній горі, двоє воріт»⁴⁶ (Руські і Польські – *М.П.*)). За свідченнями московського мандрівника, у межах міста функціонувало чимало православних храмів (Івана Предтечі, св. Трійці, св. Петра (рис.4), Преображення Спаса, Різдва Христового, архангела Михайла, св. Онуфрія), священникам яких він давав милостиню («в Подільській землі в Кам'янці Подільському до церкви Різдва Івана Предтечі протопопу Василю дано заздряну милостиню від царя 2 злотих; біля тієї ж церкви жебракам золотий і церковним дячкам 5 алтин і 5 грошей; до соборної церкви св. Трійці попу Климентію 2 злотих і диякону Михайлу золотий; до церкви архангела Михайла попу Івану золотий; до церкви його величності отця Онуфрія дано золотий предтеченському протопопу Василю, тому що в тієї церкви попа немає, а служить в тій церкві, сказав він же, протопіп Василь»⁴⁷). На основі записок Т.Коробейникова дізнаємося й про основні пункти одного з торговельних шляхів, який тягнувся з Москви до Туреччини. Так, московський прочанин у 1593 р. з Москви до Константинополя їхав таким маршрутом: Москва – Смоленськ – Мінськ – Слуцьк – Турів – Кам'янець-Подільський – Ясси – пониззя Дунаю⁴⁸.

Важливі свідчення про місто залишив австрійський посол Еріх Лясота, який відвідав його у 1594 р., ідучи зі Львова. Е.Лясота писав, що «в місті є єпископська кафедра, воеводство, каштелянія й староство. Лежить воно в місцевості, добре укріпленій самою природою, з яким не може зрівнятися ніяке інше місто в Польщі; є там замок, з'єднаний із містом за посередництвом високого мосту»⁴⁹.

Якщо попередні автори у своїх описах більше уваги приділяли топографії міста і його ролі як важливого торговельного осередку, то Евлія Челебі (1657 р.) зосередився на характеристиці кам'янецького замку. Автор відзначав, що „це надійний і могутній замок з мурами, вирубаними в скелі, який стоїть над високою прірвою й рівних йому немає не лише у володіннях польських, а, мабуть, і в чеських, і у шведській країні, і в державі голландській, і в горах германських»⁵⁰. Він мав ще великий опорний пункт (Новий замок – *М.П.*; див. рис.5), який його прикривав. Е.Челебі повідомляє, що у свій час місто й замок брав в облогу навіть Абаза-паша (1633 р.) («Сімдесят днів він тримав в облозі місто, однак не досягши успіху, безславно повернувся до Сілістри»⁵¹).

Про Кам'янець у 1661 р. писав і посол австрійського цісаря Леопольда І при московському дворі А.Маєрберг. Він відзначав, що на Поділлі особливо «відзначається місто Кам'янець (Camenica), побудоване на високій горі. Воно, на думку деяких – старовинна Клепідава, знамените більше своєю місцевістю, аніж своїми укріпленнями»⁵².

З другої половини XVII ст. в різних державах Європи почали з'являтися де-що фантастичні ґравюри міста (див. рис.6). До їх числа належить і та, котру опублікував видавець Сіріс (див. рис.7). Польський дослідник Я.Чубінський⁵³ досить умотивовано доводить, що зображення замку на ґравюрі неправдоподібне, оскільки автор його ніколи не бачив. Уважний читач, який знайомий з архітектурою кам'янецького замку (див. рис.8), одразу ж помітить, що рельєф мису, на якому стоїть замок, геть спотворений (див. рис.7), а сам мис виступає немовби у формі острова, обмеженого зусібіч водою. Насправді ж замок розташовано на мису, який має форму гостроверхого трикутника, із півдня й півночі утворюється Довжоцьким і Зіньковецьким струмками, зі сходу омивається р. Смотрич, а

з заходу обмежується ровом. Крім того, гравер фантастично відтворив також башти та мури, що не відповідає реальному архітектурному образу замку XVI–XVIII ст., основна частина якого збереглася до наших днів. Не виключено, що саме спотворений рисунок 7 слугував своєрідним «зразком» архітектору Є.Плaменицькій для фальсифікації при реконструкції завершень таких замкових башт, як Рожанка (рис.9) і Тенчинська (рис.10), що було досить критично сприйнято українськими та, зокрема, польськими дослідниками⁵⁴.

Ульріх фон Вердум, побувавши в 1672 р. в Кам'янці, детально описав його. Причому, ідеться не лише про укріплення, а й про етнічний склад населення, питання «націєтопографії» тощо. Автор зауважував, що Кам'янець – «це столиця Поділля, а назва його по-німецьки означає «Podolisches Steinhaus». Стоїть це місто на скелі, яку омиває ріка Смотрич, і лише на південному заході ця скеля з'єднується з іншою, на якій стоїть фортеця. «Через цей відрив скелі пробито канал, так що тепер ріку пустили навколо. Вона тече з Волині повз місто, яке також називається Смотричем, а милею нижче від Кам'янця, біля містечка Жванця, впадає в Дністер, який давні історики називали Тірасом»⁵⁵. Над згаданим каналом «зводиться склепінчаста арка з великих старанно оброблених кам'яних плит, а вище цього склепіння від міста до фортеці йде ще вісім інших склепінчастих арок, на яких спочивають мости між обома скелями. Центральна з восьми арок має надзвичайну висоту. Темніє в очах, коли дивитися з цього мосту вниз на ріку»⁵⁶. Далі мандрівник зауважував, що «замок зі сходу, півдня й півночі має природний захист у формі стрімких і високих скель, на яких він височіє, а з боків, окрім того, добре укріплений мурами й вежами. Західний бік лежить при великій рівній височині. Тут його укріплено майже на сучасному рівні ровами, валами та іншими земляними спорудами, але ці фортифікації погано збудовані і їх при атаці за всіма правилами воєнного мистецтва не вдалося б довго боронити. Зайнятий же замок домінує над містом. Отож ця фортеця (Новий замок – *М.П.*) скоріше ослаблює, аніж зміцнює місто». Вивчивши локалізацію Кам'янця на ландшафті, Ульріх фон Вердум також зазначав, що «оскільки місто має стрімкі й високі, наче мури, скелі, то йому не потрібно значних укріплень. Для нього необхідно було лише забезпечити укріпленнями три чи чотири дещо пологіші узвози»⁵⁷.

За свідченнями Ульріха фон Вердума, місто в плані «націєтопографії» поділялося на три частини: південну, центральну, північну. Південна була заселена вірменами, «які мали там свій окремий ринок, ратушу, гарну церкву з дзвіницею (рис.11) й багато добре збудованих купецьких будинків. Центральну частину займали русини, які мали великий міський дім (рис.12) з високою вежею, кілька гарних церков грецької релігії. У північній частині міста, як стверджував мандрівник, мешкали поляки, які теж мали там свої костели, ратушу (рис.13) й ринок»⁵⁸. Кожна міська юрисдикція мала окреме управління, яке щодо різних справ громад і осіб видавало необхідні рішення. Крім того, «тут жило ще понад сімдесят єврейських родин, старшина яких також вершив судові справи своїх, причому так необмежено, що міг використовувати жовнірів із замку для виконання своїх вироків. Мали дві синагоги, одну в місті, другу поза ним» (у передмісті Карвасари – *М.П.*). «Папісти мали шість костелів: фарний, єзуїтський, яacobінський, францисканський, святого Мартина й ще один малий жіночий монастир із костелом унизу, біля підніжжя гори (домініканок – *М.П.*). Вірмени мали лише одну церкву, зате найкращу з усіх. Русинам належало три церкви в місті – святого Миколи, святого Аспазія й ще третя, а також четверта на єврейському передмісті (Карвасарах – *М.П.*), щоправда, невеличка (рис.16). Грунти тут навколо масні й досить буйні, якби їх лише обробляли»⁵⁹.

Цінні свідчення з історії міста виявляємо й у Шарля де Ля Круа (псевдонім Мадлен), який наприкінці 1660-х – у 1670-х рр. був секретарем французь-

кого посольства в Стамбулі. Найбільше уваги автор приділив облозі турками Кам'янця-Подільського в серпні 1672 р., оскільки він сам був свідком подій. У своєму щоденнику Шарль де Ля Круа описав вступ турків до Кам'янця. «На завтра (після підписання капітуляції) візир взяв мене з собою й двома іншими персонами, і після того, як були зайняті ворота, сторожові приміщення й склади, ми ввійшли в місто, щоб побачити церкви, і він розпорядився перетворити їх у мечеті»⁶⁰. Це було, як зазначав автор, порушенням умов капітуляції. «Турки перетворили на мечеті в основному католицькі храми, які знаходилися в центрі міста (рис.14), а деякі православні церкви віддали католикам, що викликало обурення українського населення. Взяття Кам'янця означало захоплення турками всього Поділля»⁶¹.

Після захоплення міста Османська імперія доклала чимало зусиль для реконструкції замку, фортифікацій, мостів, брам, житлових і господарських споруд тощо. Для цього турецька адміністрація Кам'янця запросила французьких інженерів. Протягом двох років місто і його фортифікації набули рис міцного й неприступного форпосту. Хід відновлюваних робіт (1672–1673 рр.) постійно фіксувався в донесеннях та листах представників місцевого управління і військових інженерів до столиці Туреччини. Частина з них, які проливають світло на специфіку реконструкції Старого та Нового замків, міських брам і башт, мінаретів, бастіонів і т.д. опублікував А.Грабовський⁶².

У вересні 1672 р. докладний і детальний опис Кам'янця (143 сторінки) здійснив турецький чауш Ельхадж Мехмед. Особливу цінність для дослідника становлять демографічні й топографічні відомості джерела, які свідчать, що в місті тоді налічувалося багато будинків, серед яких 553 доми, котрі мали власників, 351 дім, переданий у власність нової міської адміністрації і 123 «плаці» (грунти), котрі також перейшли до державної власності. Крім того, перепис зафіксував 120 крамниць, 18 плаців на місці крамниць, 20 монастирів, 7 млинів, порохівню, фортецю, фонтан⁶³ і таке інше.

Війна 1672 р. між Польщею й Туреччиною посилила в Європі інтерес до України, Поділля та його центру – Кам'янця-Подільського. Так, 1672 р. в Нюрнбергу було видано анонімний «Загальний та ґрунтовний опис Польського королівства й особливо Поділля та Кам'янця»⁶⁴. Деяко пізніше (1691 р.) у Франції побачила світ книга Н. де Фера «Вигляд міста Кам'янця-Подільського»⁶⁵, де найбільше уваги звернуто на опис міста-фортеці, уміщено його ґравюру. У часи перебування Кам'янця в складі Османської імперії (1672–1699 рр.) місто відвідав ірландський учений Бернард О'Коннор⁶⁶, який залишив цікаву інформацію про замок і місто у двотомній книзі «Історія Польщі», виданій у Лондоні 1698 р. Щодо першого історико-топографічного об'єкту, то професор медицини Кембриджа писав, що «міцний замок збудований на скелі, яка підноситься над містом», а «місто добре захищене як природою, так і руками людини. Його вулиці добре вимощені й відділені канавами від будівель»⁶⁷. Іноземець зауважував, що Кам'янець – «велике місто, в якому знаходиться єпархія прелата, що підлягає архієпископу Львова. Воно зазнало страшної пожежі в 1669 р. й було захоплене турками в 1672 р., під владою яких перебуває й досі»⁶⁸. Ірландця також цікавили питання політичного характеру. Він зауважував, що Польща неодноразово намагалася повернути Поділля, організовуючи для цього військові виправи. Так, коли в 1687 р. Кам'янець узяв «в облогу генерал козаків Могила, то поляки мали намір приєднатися до його війська, але обидві армії були змушені відступити від міста при наближенні оттоманської армії». У 1688 р. місто ще раз потрапило в облогу поляків, які наступного року навіть розпочали його штурм, «та цю облогу зняли у вересні. Інших спроб не було»⁶⁹.

У першій половині XVIII ст. інформація про Кам'янець у писемних джерелах іноземців була фрагментарною. Здебільшого її залишали військовики. І це

не випадково, адже після 1699 р. турецька залога залишила місто сплюндрованим, про що свідчить опис Кам'янця 1700 р., здійснений спеціальною королівською комісією. У джерелі констатується, що з 1500 будівель, які існували в місті до початку 1670-х рр., на кінець XVII ст. вціліло лише 100⁷⁰. Уряд Речі Посполитої прагнув і надалі мати Кам'янець як добре уфортифікований форпост на південно-східному кордоні. Тож із перших років XVIII ст. до міста направлялися військові спеціалісти для відновлення його фортифікацій, і, частково, міської забудови. Протягом 1704–1706 рр. зміцненням фортифікацій керували майор коронної артилерії Арчибальд Гловер (англієць) та Кароль Крузер (голландець), а з 1706 р. до 1720-х рр. – лише А.Гловер. Збереглися його листи до великого коронного гетьмана Адама Синявського, на основі яких частково можна відтворити характер відбудовчих робіт у місті та замку. Насамперед зауважимо, що діяльність фортифікаторів гальмував брак коштів, за рахунок яких наймалися ремісники різних професій, їх помічники, а також жовніри. Із цього приводу А.Гловер зазначав (1710 р.), що жовнірів без грошей складно спонукати до робіт, натомість зростає дезертирство («*żołnierzów bez zarplaty trudno do roboty przymusić, aby z tego nie urosła okasyja do desertowania*»⁷¹). Незважаючи на різноманітні труднощі, протягом 1710–1715 рр. у Новому замку вдалося поглибити фосі, для чого руйнувалася скеля й зводилися контрескарпи. Інженери зуміли звести новий міст, який з'єднував Новий замок зі Старим, здійснити перекриття дахів на окремих замкових баштах (Студенній, Папській та ін.), збудувати окремі приміщення для офіцерів і ремісників у замку, виставити в окремих місцях палісади тощо. Значної реконструкції зазнали Замковий міст, Польська й Руська брами, Кушнірська башта (рис.15), Турецькі bastiони (Кармелітський шанець). Тоді ж було зведено нову батарею св. Богородиці, кам'яний мур над Руською брамою, споруджено нову батарею над Карвасарами⁷² і т.д. Масштабні фортифікаційні та містобудівні заходи відбулися й у 1730–1740-х рр.

Із другої половини XVIII ст. цінну інформацію про різні аспекти життя Кам'янця залишили: поляк за походженням Жан Н. Сідловський, французький художник Ж.Мюнц, голландський військовий інженер Ф.Деволан, німець К.Ферабенд та інші. Щодо Ф.Деволана, то його записки про Кам'янець з'являються в збірці «План укріплень Кам'янця» (друга половина XVIII ст.), де досить схематизовано, на думку П.Ричкова, відтворено замковий комплекс та міську забудову⁷³. План доповнено розгорнутими примітками Жана Н. Сідловського, який частково здійснив опис міста та його фортифікацій. Зокрема, названий автор підкреслював, що „природа створила це місто незвичайним і дуже надійним чином, однак людина скористалася з цього дуже недостатньо, подібно тому, як малодосвідчений гофмейстер не здатний розвинути природних здібностей свого молодого пана. Що стосується міста, як головного об'єкта – довкола воно оточене крутими скелями 4–5–6 кластерів від Польської до Руської брами... Річка Смотрич тече таким чином, що вся фортеця цілковито від неї залежить, і неможливо знайти засобу, щоб щось зробити з цим природним урвищем, а тому виглядає все це дуже неприступною фортецею для оволодіння». Однак, зауважує автор, військове мистецтво «облоги міст та нові можливості вогнепальної зброї на кінець XVIII ст. вже значно перевершили потенційну оборону цієї твердині»⁷⁴.

Заслуговує на увагу й мистецька спадщина ельзаського художника Ж.Мюнца, який на початку 1780-х рр. відвідав Кам'янець, здійснивши його топографічний опис та залишивши два малюнки. Насамперед, художника вразила неповторність локалізації міста на місцевості, а також вдале розташування його оборонних укріплень. Особливу роль у містобудівній історії Старого міста та його замків, на думку художника, відіграє річка Смотрич, яка протікає в глибокому каньйоні, ширина якого досягала «від 150 до 250 стоп». Автор зауважу-

вав, що до міста вели дві брами. Одна з них – головна, знаходилася в глибокому каньйоні з північного боку міста (Польська брама – *М.П.*), друга – з півдня (Руська брама – *М.П.*), до якої тягнулася стара Хотинська дорога в каньйоні Довжоцького струмка. Додамо, що до Старого міста можна було потрапити й з боку замку через Замковий міст. Окрім топографічного опису, Ж.Мюнц залишив і два малюнки Кам'янця – Руську браму та краєвид південно-східної частини Старого міста⁷⁵. На сьогодні це безцінні іконографічні джерела для дослідження історико-архітектурного образу міста XVIII ст.

Привертають увагу й нотатки Ф.Деволана. Як талановитого голландського військового інженера та гідротехніка, його в 1787 р. було запрошено на російську службу, де він отримав чин інженера-майора. За його проектами й безпосереднім керівництвом будувалися десятки фортець та міст, серед яких Одеса, Тирасполь, Григоріополь та інші. Весною 1790 р. Ф.Деволану було доручено розробити під керівництвом генерала артилерії барона Меллера «систему оборони берегів Чорного моря, Криму й Дністра». А восени 1793 р., після захоплення Росією Волині й Поділля, Ф.Деволану від голови військової колегії графа Салтикова надійшов наказ «проінспектувати з генералом князем Долгоруким фортецю Кам'янець-Подільський і представити свої міркування щодо її зміцнення та відбудови»⁷⁶. Поставлені завдання були виконані. «Протягом січня, лютого й березня 1794 р. я був зайнятий, – писав Ф.Деволан, – проектами кордону по верхньому Дністру й Кам'янця-Подільського, котрі були відіслані до Петербурга»⁷⁷. Зберігся досить цінний, із детальною легендою план Кам'янця 1794 р., виготовлений Ф.Деволаном (рис.17). Він дає підстави говорити про стан тогочасного міста в історико-архітектурному відношенні, а також дослідити різнопланові проекти реконструкції міста та його оборонних споруд на той час.

У другій половині XVIII ст. частково відновлюється кам'янецька міжнародна торгівля – регулярно до міста прибували купці з Туреччини, Польщі, Німеччини та Іспанії (іспанські купці привозили до міста дорогі вина, які у 1789 р. частував німецький мандрівник К.Феєрабенд⁷⁸).

Таким чином, свідчення іноземців XV–XVIII ст. про Кам'янець-Подільський, в поєднанні з іншими видами джерел, сприяють досить об'єктивному відтворенню історико-архітектурного образу міста та допомагають дослідити демографічний, етнічний, соціальний, економічний і культурний стан міста, питання демографії та етнічної структури населення, еволюцію його топографії, з'ясувати місце воеводського центру Поділля в системі міст України й Східної Європи загалом.

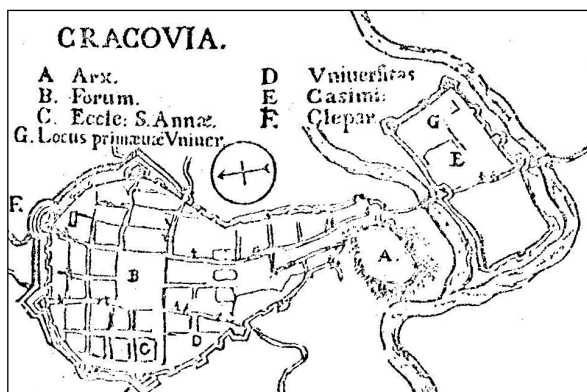

Рис. 1. Схематичний план Кракова за М.Кроммером (XVI ст.)

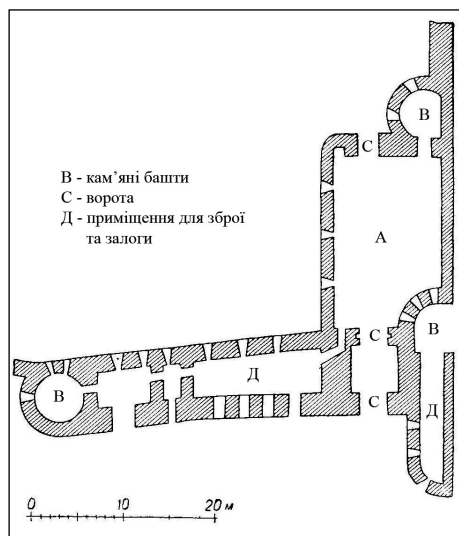

Рис.2. Схема барбакану Руської брами (А) за Т.Будянською

Рис.4. Храм св. Петра й Павла (XVI–XIX ст.). Художник Н.Хохряков (кінець XIX ст.)

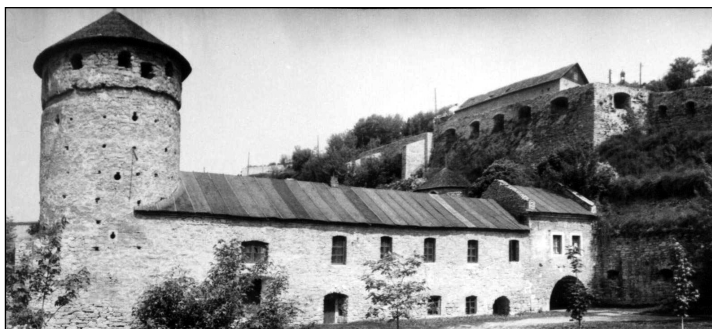

Рис.3. Руська брама (XV–XVIII ст.). Фото М.Петрова (1980 р.)

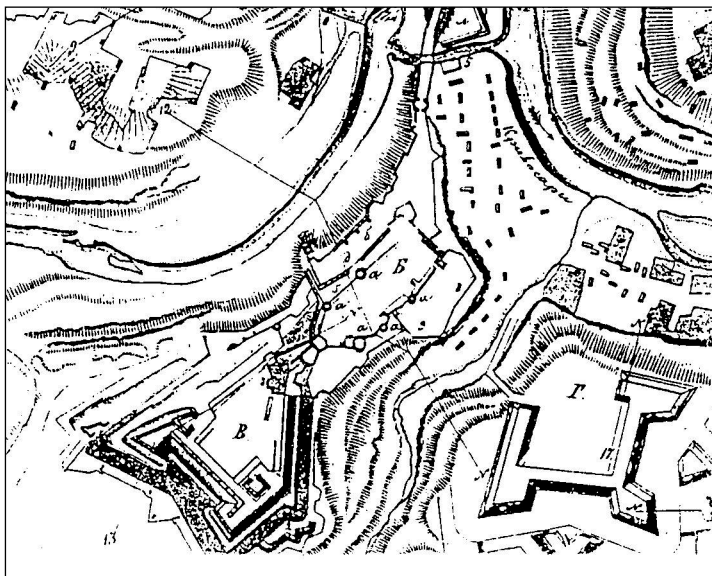

Рис.5. Фрагмент плану Кам'янця-Подільського 1794 р.: Новий замок (В); Старий замок (Б)

Рис.6. Малюнок Кам'янця-Подільського (Рим, 1684 р.). Художник Я. де Рубенс

Рис.7. Фантастичний малюнок кам'янецького замку (XVII ст.). Художник невідомий

Рис.9. Башта Рожанка (А) XVI–XVII ст. Фантастична реконструкція Є.Пламєницької

Рис.8. Кам'янецький замок кінця XIX ст. Художник А.Зубельников

Рис.10. Башта Тенчинська XVI–XVII ст. Фантастична реконструкція Є.Пламєницької

Рис.11. Дзвіниця вірменського храму св. Миколи (XVI ст.)

Рис.12. Будинок руського (українського) магістрату (XVII ст.)

Рис.13. Ратуша польської громади міста (XV–XIX ст.)

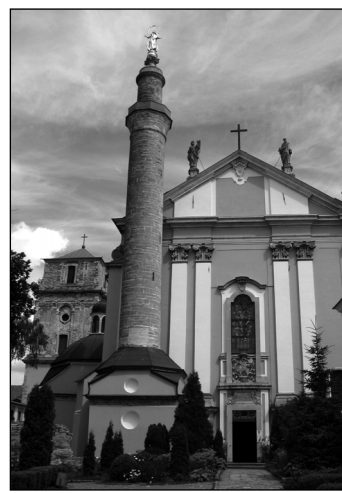

Рис.14. Католицький храм св. Петра й Павла (XV–XVIII ст.) з прибудованим за часів турецького панування мінаретом (кінець XVII ст.)

Рис.15. Кушнірська башта (XVI–XVIII ст.)

Рис.16. Хрестовоздвиженська церква (XVIII ст.) у передмісті Кам'янця-Подільського Карвасарах

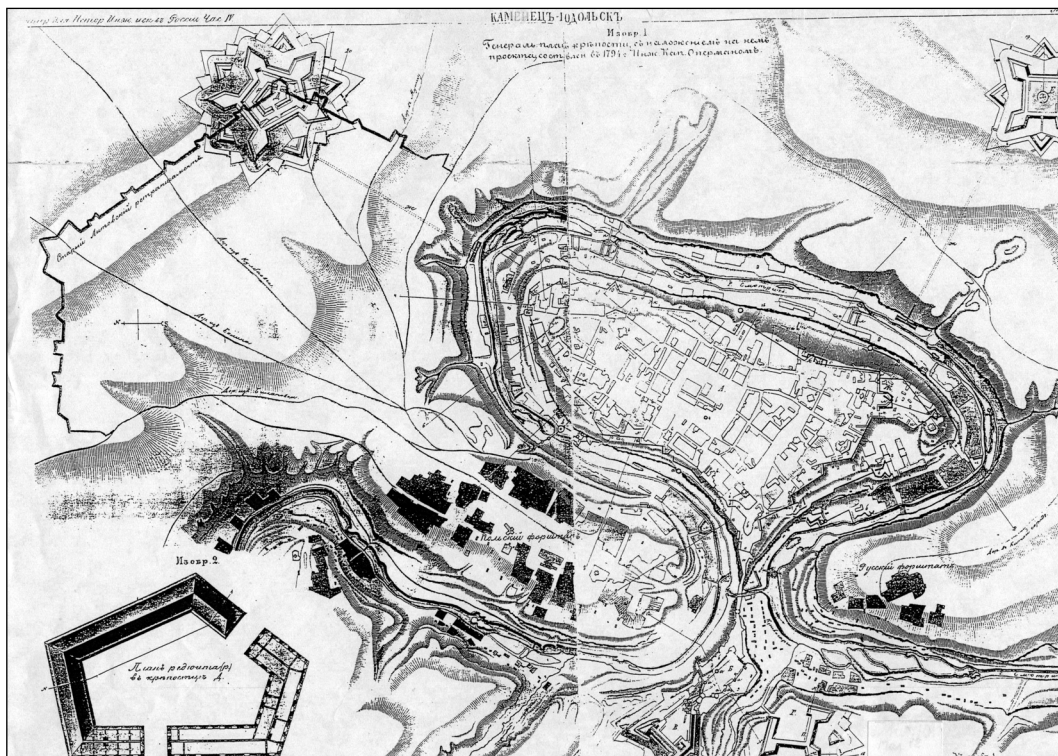

Рис.17. План Кам'янця-Подільського 1794 р. Автор – Ф.Деволан

¹ *Плaменицька Є.М.* Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С.143–144; *Винокур І., Петров М.* До початку історії Кам'янця-Подільського // *Марра Mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Л.; К.; Нью-Йорк, 1996. – С.113–135; *Винокур І., Петров М.* Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект // *Краєзнавство*. – 1999. – №1–4. – С.10–23.

² *Сецинский Е.* Замковая православная церковь в Каменце // *Подольские епархиальные ведомости*. – Каменец-Подольский, 1892. – №27–28. – С.479–490.

³ *Січинський В.* Чужинці про Україну. – К., 1992. – С.36–37, 53, 56, 93–94.

⁴ *Kiryk F.* Z dziejów późnśredniowiecznego Kamienia Podolskiego // *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*. – Т.1. – Kraków, 2000. – S.67.

⁵ *Borek P.* Kamieniec Podolski w świetle przekazów diariuszowo-pamiętnikarskich XVII wieku // *Ibid.* – S.159–180; *Idem.* Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001. – S.152–165.

⁶ *Вердум У. фон.* Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське // *Жовтень*. – 1983. – №9. – С.99.

⁷ *Kołodziejczyk D.* Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699. – Warszawa, 1994. – S.70–71.

⁸ *Мицик Ю.А.* Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро // *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. – Вип.8. – К., 1982. – С.29–33; *Мицик Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – С.38.

⁹ *Дячок О.* Хроніст Алессандро Гваньїні // *Український археографічний щорічник*. – Випуск 8/9. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С.299–321.

¹⁰ *Калашников В.М.* Україна XVII ст. очима ірландського вченого // *Укр. іст. журн.* – 1995. – №2. – С.134–135.

¹¹ *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*. – Т.1. – Kraków, 1879. – №54, 58, 83, 102; *Котляр М.Ф.* Торгівля на Україні в XIV–XV ст. // *Укр. іст. журн.* – 1973. – №1. – С.42.

¹² *Січинський В.* Чужинці про Україну. – С.78.

¹³ *Długosz J.* Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Warszawa, 1962. – Т.1. – S.171.

¹⁴ *Ibid.* – S.172.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ *Kromer M.* Polska czyli o położeniu ludności, obyczajach, urządach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego. Księgi dwie. – Olsztyn, 1984. – S.60.

¹⁷ *Ibid.* – S.162, 178.

¹⁸ *Січинський В.* Чужинці про Україну. – С.53.

¹⁹ *Мицик Ю.А.* Історико-географічний опис України... – С.32.

²⁰ Там само. – С.33.

²¹ Там само.

²² Див.: *Borek P.* Kamieniec Podolski w świetle przekazów... – S.162.

²³ *Ibid.*

²⁴ *Ibid.*

²⁵ *Strykowski M.* O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zemojazkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia. – Warszawa, 1978. – S.257–258.

²⁶ *Borek P.* Kamieniec Podolski. – S.451.

²⁷ *Плaменицька О., Плaменицька Є.* Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії // *Пам'ятки України*. – 1999. – №4. – С.23–57; *Плaменицька О.* Кам'янець-Подільський. – К., 2004. – С.13–16.

²⁸ Найдавніші писемні джерела про дерев'яний замок датовані 1374 р. Фрагменти дерево-земляних укріплень на місці, де було зведено замок у XIV ст., за археологічними свідченнями датуються кінцем XII – початком XIII ст.

²⁹ *Грушевський М.* Опис подільських замків Скали, Кам'янця, Смотрича й Летичева і їх доходів, споряджений при передаванні їх старості подільському Станіславу з Ходча // *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. – Л., 1895. – Т.VII. – Кн.3. – С.1–14.

³⁰ *Guerguin B.* Zamki w Polsce. – Warszawa, 1984. – S.58.

³¹ Див.: *Jabłonowski A.* Zamek kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku. Register wsego budowania wokrag i zewnątrs zamku kamienieckiego tak nowo murów murowanych jako starych wedle potrzeb poprawionych i wywozienie przekopów zamkowych przez pana Wojciecha Starzechowskiego kastelana belskiego ets pomierzane. Roku 1544 // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. – Т.3. – Warszawa, 1882. – S.11–30.

³² *Strykowski M.* О początkach. – S.516.

³³ Ibid. – S.549.

³⁴ *Григорян В.Р.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии). – Ереван, 1980. – С.62.

³⁵ Див.: *Дашкевич Я.Р.* Розселення вірменів на Україні в XI–XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – Вип.1. – К., 1971. – С.162.

³⁶ Див.: *Григорян В.Р.* История армянских колоний... – С.62–63.

³⁷ *Lippotano H.* Relacja o Polsce z r. 1575 // Relacja nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 do 1690. – Т.1. – Berlin; Posnan, 1864. – S.249.

³⁸ Див.: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* – Т.XVIII. Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole, opisane przez A.Jabłonowskiego // Źródła dziejowe. – Т.XIX. – Warszawa, 1899. – S.62.

³⁹ *Дячок О.* Хроніст Алессандро Гваньїні. – С.299.

⁴⁰ *Гваньїні О.* Хроніка Руської землі // Всесвіт. – 2000. – №11–12. – С.131.

⁴¹ Там само.

⁴² Див.: *Źródła dziejowe.* – Т.XIX. – S.163.

⁴³ Див.: *Сецинский Е.* Замковая православная церковь в Каменце. – С.484.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Див.: *Григорян В.Р.* История армянских колоний... – С.226.

⁴⁶ *Сецинский Е.* Замковая православная церковь... – С.484.

⁴⁷ Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Приходы и церкви Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1895. – Вип.7. – С.5.

⁴⁸ *Подградская Е.М.* Экономические связи Молдавского княжества и балканских стран с Русским государством в XVII веке. – Кишинёв, 1980. – С.34.

⁴⁹ Див.: *Січинський В.* Чужинці про Україну. – С.43.

⁵⁰ Челеби Э. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). – Вип.1. Земли Молдавии и Украины. – Москва, 1961. – С.54–55.

⁵¹ Там же. – С.54.

⁵² Див.: *Січинський В.* Чужинці про Україну. – С.93–94.

⁵³ *Czubiński J.* Studia nad historyczną ikonografią widoków i panoram Kamieńca Podolskiego // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – Kraków, 2000. – Т.1. – S.335.

⁵⁴ *Lotusz A.* Zamek w Sutkowcach na tle reguliarnych założeń obronnych na Podolu w początkach XVII wieku. Problemy rekonstrukcji // Barok. Historia – Literatura – Sztuka. – Warszawa, 2001. – S.163; *Gruszecki A.* Uwagi na temat bastei tureckich (bizantyjska geneza bastejowych zamków na Podolu) // Prace naukowe Instytutu historii architektury i sztuki Politechniki Wrocławskiej. – Wrocław, 1975. – №9. – S.131.

⁵⁵ *Вердум У. фон.* Щоденник подорожі... – С.99.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Див.: *Наливайко Д.С.* Україна другої половини XVII ст. – С.133.

⁶¹ Там само.

⁶² *Grabowski A.* Ojczyście spominki. – Т.2. – Kraków, 1845. – S.194, 203, 207, 230–231.

⁶³ Див.: *Крикун М.Г.* Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.2. – Т.5. – К., 1993. – С.228.

⁶⁴ *Наливайко Д.С.* Україна другої половини XVII ст... – С.134.

⁶⁵ *Fer N. de.* Vue de la ville Kamieniec-Podolski. – Paris, 1691.

⁶⁶ *Калашиников В.М.* Україна XVII ст. очима ірландського вченого. – С.134.

⁶⁷ Там само. – С.135.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Описание города Каменца, составленное комиссиею, наряженною каменецким старостою. 1700. Сентября 16 // Архив Юго-Западной России. – Ч.7. – Т.2. – С.569–583.

⁷¹ Див.: Nowak T. Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1973. – Т.ХІХ. – Cz.1. – S.157.

⁷² Ibid. – S.158–159.

⁷³ Ричков П. Першоджерела до історії архітектури та містобудування України у збірках Відня // Архітектурна спадщина України. – №3. – Ч.2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. – К., 1996. – С.35.

⁷⁴ Там само. – С.36.

⁷⁵ Budzińska E. Jana Henryka Müntza podoroże malownicze po Polsce, Ukrainie (1781–1783). – Warszawa, 1982. – S.169–172.

⁷⁶ Тимофієнко В. Нотатки військового інженера Ф.Деволана про діяльність на Півдні України // Архітектурна спадщина України. – №3. – Ч.2. – К., 1996. – С.156.

⁷⁷ Там само. – С.157.

⁷⁸ Див.: Степанів Я. Португалія, Іспанія та Україна // Україна. Наука і культура. – Вип.25. – К., 1991. – С.154.

In the article, on the basis of evidences of foreign witnesses of XV–XVIII centuries, the author exposes the special features of historic topography of Kamianets'-Podil's'ky of those times, some aspects of its fortifications' evolution, economic development and town-building, questions of ethnic and demographic character.

